

5 DE SPORT: EEN UITGELEZEN ONTMOETINGSPLAATS VOOR IEDEREEN?

Over participatie in en integratie door sport

5 DE SPORT: EEN UITGELEZEN ONTMOETINGSPLAATS VOOR IEDEREEN?¹

Over participatie in en integratie door sport

Jan Janssens (Hogeschool van Amsterdam),

Agnes Elling (W.J.H. Mulier Instituut) en

Paul Verweel (Universiteit Utrecht)

Samenvatting

Deze bijdrage gaat over de participatie en integratie van allochtonen in en door de sport. In de samenleving bestaan daarvan hooggespannen verwachtingen. Via de sport, vooral wanneer deze beoefend wordt in gemengd verband, zouden allochtonen goed kunnen integreren in de samenleving. Om de betekenis van sport voor integratie nader te verkennen, zijn cijfers en inzichten m.b.t. de sportdeelname en -voorkeuren van allochtonen geïnventariseerd en is met behulp van participerende observaties en een grootschalig survey onderzocht wat de verschillen zijn tussen sporten in gemengde en aparte sportclubs. Geconcludeerd wordt dat allochtonen gemiddeld genomen nog altijd een forse achterstand in sportdeelname hebben, maar dat ze niet over één kam kunnen worden geschoren. De verschillende allochtone bevolkingsgroepen hebben allemaal eigen sportprofielen. Sport kan maatschappelijke integratie bevorderen. Zowel de reguliere gemengde verenigingen als de eigen allochtone sportclubs kunnen fungeren als broedplaatsen voor sociaal kapitaal. Via sportbeoefening kunnen zij hun kennis en vaardigheden vergroten en nuttige contacten opdoen, waardoor zij maatschappelijk beter mee kunnen doen.

5.1 Inleiding

Sport verbreedert. Sport is kleurenblind. Sport is een universele taal. Er worden zeker in relatie tot de integratie van nieuwkomers in de Nederlandse samenleving nogal wat claims gelegd op de sport. Als mondiaal fenomeen zou het bij uitstek geschikt zijn om nieuwkomers mee te laten doen. In het onderwijs en op de arbeidsmarkt mogen dan nog onoverbrugbare afstanden bestaan; op het sportveld kan iedereen al gauw meedoen, zo is de algemene veronderstelling. Bijvoorbeeld in de kabinetsnota Tijd voor sport (2005) worden mooie woorden gewijd aan de integratieve betekenis van de sport. 'Sport is een uitgelezen ontmoetingsplaats voor iedereen. (...) Sport biedt allochtonen en in het bijzonder de jeugd onder hen veel mogelijkheden om zich een plaats in de samenleving te verwerven.' De sport heeft 'specifieke kenmerken' die kunnen worden benut 'om volwaardig burgerschap na te streven'.

De vraag dringt zich op of de sport dit allemaal wel kan waarmaken. Brengt de sport autochtonen en allochtonen bij elkaar? Kan de sport bijdragen aan maatschappelijke integratie?

Wie regelmatig, al dan niet met het spreekwoordelijke 'bord op schoot', naar Studio Sport kijkt, zal bevestigd worden in het idee dat sport een universele taal is die iedereen verstaat. Voetballers uit alle windstreken ontmoeten elkaar op de grasmat, of die nu in Amsterdamse *Arena* ligt of in de *Langeleegte* van Veendam. Het gaat vaak om spelers die hier zijn neergestreken door toedoen van scouts en zaakwaarnemers, maar ook om spelers die geworteld zijn in mediterrane landen of voormalige koloniën en zijn opgegroeid in multicultureel Nederland: Surinamers, Antillianen, Turken, Marokkanen, en anderen. Ruud Gullit en Frank Rijkaard, voor velen nog altijd de boegbeelden van de nieuwkomers in de sport, zitten tegenwoordig in de dug out. Binnen de lijnen zijn nieuwe veelbelovende spelers te vinden zoals Mounir El Hamdaoui, Ibrahim Affelay, Nigel de Jong en Nordin Amrabat. Maar naast het voetbal kennen ook andere takken van sport een kleurrijk deelnemersveld. Welke sportliefhebber kent niet de namen van bekende boksers als Regilio Tuur, Arnold Vanderlyde en Orhan Delibas, Husnu Kocabas, van de bijna Olympisch badmintonkampioen Mia Audina, voormalig sprintkampioen Nelli Cooman, of de piepjonge schaakgrootmeester Anish Giri?

Nu brengt Studio Sport natuurlijk vooral de topsport in beeld. En dat beeld wijkt toch wel iets af van de gang van zaken in de breedtesport zoals die beoefend wordt bij de tienduizenden amateursportclubs die Nederland telt. Daar is de diversiteit duidelijk minder groot, en is ze zeker geen afspiegeling van de diversiteit in de samenleving. Wie daar poolshoogte gaat nemen, komt enerzijds tot de ontdekking dat de nieuwkomers in de meeste takken van sport ondervertegenwoordigd zijn, maar anderzijds ook dat ze in sommige disciplines en sportclubs meer dan representatief van de partij zijn. Uit verschillende onderzoeken naar sportdeelname is naar voren gekomen dat de diverse bevolkingsgroepen ook specifieke sportvoorkeuren hebben, en dat zij voor verschillende organisatieverbanden kiezen en soms ook eigen clubs oprichten. Dat laatste is met name, maar niet alleen, in het voetbal het geval.

Op zoek naar de betekenis van de sport voor de integratie van allochtonen in de Nederlandse samenleving zal deze bijdrage ingaan op de sportdeelname, sportvoorkeuren en sportclubs van allochtonen.

5.2 Sportdeelname

Tot voor kort waren er eigenlijk nauwelijks betrouwbare gegevens over de sportdeelname van allochtonen in Nederland beschikbaar. In de meeste sportparticipatieonderzoeken waren allochtonen ondervertegenwoordigd,

zodat over hun deelname geen uitspraken konden worden gedaan. En waar de groep ondervraagden dankzij extra inspanningen wél een goede afspiegeling van de bevolking vormde, was het aantal respondenten per etnische groep vaak zo klein, dat er maar een zwakke basis was om betrouwbare en generaliseerbare uitspraken te doen over de sportdeelname van de verschillende bevolkingsgroepen. In 2006 is daar verandering in gekomen toen door het Sociaal en Cultureel Planbureau het Survey Integratie Minderheden (SIM) werd uitgevoerd. Daarvoor werden grote en representatieve groepen respondenten uit de vier belangrijkste categorieën niet westerse allochtonen en een referentiegroep autochtonen ondervraagd over allerlei onderwerpen, waaronder sportbeoefening. Daardoor is er beter zicht gekomen op de sportparticipatie van Antillianen, Marokkanen, Turken en Surinamers in de leeftijd van 15 – 79 jaar (zie Kamphuis & Van den Dool, 2008). Op lokaal niveau en in verschillende takken van sport zijn o.a. in het kader van het zogeheten *Meedoen* programma recent ook meer systematisch data verzameld over de sportdeelname van jongere allochtonen (zie Frelief & Breedveld 2008 en Hoekman et al. in deze bundel).

De uitkomsten van het SIM bevestigden wat op basis van lokale peilingen verondersteld werd: allochtonen

Vooraf Turkse en Marokkaanse vrouwen en meisjes blijven in sportdeelname ver achter bij de mannen en jongens in die bevolkingsgroepen. Het mannelijke deel van de jongste generaties met een allochtone achtergrond doet in sportdeelname daarentegen niet of nauwelijks onder voor autochtone leeftijdgenoten

doen minder aan sport dan autochtonen, ze zijn veel minder vaak aangesloten bij sportorganisaties en doen ook buiten georganiseerd verband minder aan sport (Kamphuis & Van den Dool, 2008). De deelnamecijfers verschillen

echter per etniciteit, geslacht en leeftijd. Onder de autochtonen in de leeftijd van 15 tot en met 79 jaar, doet ongeveer 60 procent minstens éénmaal per maand aan sport. Bij de allochtonen ligt dat significant lager. Turken (40%) en Marokkanen (41%) sporten het minst. Surinamers (52%) en Antillianen (54%) nemen een middenpositie in. En waar ongeveer 38 procent van de autochtonen lid is van een sportvereniging, geldt dat slechts voor 19 procent van de Turken, 24 procent van de Marokkanen, 27 procent van de Surinamers, en 28 procent van de Antillianen. Vooraf Turkse en Marokkaanse vrouwen en meisjes blijven in sportdeelname ver achter bij de mannen en jongens in die bevolkingsgroepen. Het mannelijke deel van de jongste generaties met een allochtone achtergrond doet in sportdeelname daarentegen niet of nauwelijks onder voor autochtone leeftijdgenoten. Ten slotte daalt onder allochtonen de sportdeelname met de leeftijd sneller dan onder autochtonen.

5.3 Sportprofielen

De verschillende etnische bevolkingsgroepen hebben eigen sportprofielen. Takken van sport die in de landen van herkomst een grote populariteit genieten, worden door de betrokken allochtone bevolkingsgroepen ook in Nederland relatief veel beoefend.² Net als eetpatronen en kledingstijlen zijn ook sportvoorkeuren sterk cultureel bepaald en worden jongeren op jonge leeftijd via familie, school en leeftijdsgenoten gesocialiseerd in bepaalde takken van sport. Sportvoorkeuren zijn dus niet los te zien van etnische achtergronden. Ze worden niet enkel bepaald door individuele 'smaak' en sportieve competenties. Een zekere etnische concentratie in specifieke takken van sport en disciplines is daarvan een logisch gevolg.³ Zeker ook omdat sportdeelname onder autochtone Nederlanders in de laatste decennia sterk is gedemocratiseerd en gedifferentieerd. In vergelijking met de meeste etnische minderheidsgroepen, is het sportpalet van 'witte' Nederlanders breder en

zijn zij in meer verschillende sporten actief. In steden, maar ook in veel dorpen, is tegenwoordig een breed sportaanbod. Hoewel er nog zeker sociale gelaagdheden bestaan in diverse sporten (zie o.a. Kamphuis & Van den Dool, 2008; Elling & Claringbould, 2004), kan de sportkeuze minder makkelijk dan vroeger voorspeld worden op basis van sociale factoren zoals sekse, leeftijd en sociale klasse. Onder allochtonen is de sportkeuze nog eenduidiger, wellicht ook omdat ze zich juist in hun vrije tijd en vooral in de sport al dan niet bewust identificeren met hun etnische achtergrond. Iets wat overigens ook (autochtone) Nederlanders doen. Nergens is het 'oranje-gevoel' zo sterk als tijdens internationale sportevenementen, zoals EK's en WK's schaatsen en voetbal en de Olympische Spelen. Ook is er sprake van een zekere 'witte vlucht' uit bepaalde sporten en verenigingen die steeds meer 'verkleuren'. Dat proces is vergelijkbaar met de etnische verschuivingen in wijken en scholen, en met de veranderingen die het gevolg zijn van de onderscheidingsdrang van de hogere sociale klassen in de sport, die kiezen voor exclusievere sporten wanneer een sport democratiseert (Bourdieu, 1984). Dat gebeurde in het verleden met voetbal, en tegenwoordig met tennis.

In het eerder genoemde Survey Integratie Minderheden (zie Kamphuis & Van den Dool, 2008) komen de verschillen in sportdeelname aan diverse sporten duidelijk naar voren. Fitness en aerobics worden door alle bevolkingsgroepen, zowel door mannen als vrouwen thans het meest beoefend. Er zijn zelfs iets meer allochtonen (23%) dan autochtonen (21%) die tenminste éénmaal per jaar aan deze bewegingsactiviteit deelnemen. Surinamers (29%) en Antillianen (25%) doen dat duidelijk meer dan Turken (16%) en Marokkanen (21%). Voetbal is onder allochtonen daarna de meest beoefende sport, zowel binnen verenigingsverband als daarbuiten, op trapveldjes en in parken. Niet minder dan 12 procent doet dat minstens éénmaal per jaar, Marokkanen en Turken wat vaker dan Surinamers en Antillianen. Autochtonen daarentegen doen juist vaker aan toerfietsen en wielrennen (10%), zwemmen (10%), wandelen (9%), en tennis (7%) dan aan voetbal (6%) en doen even vaak aan hardlopen (6%).

Veel voetbalverenigingen hebben (een deel van) hun achterban zien verkleuren. Vooral Turkse en Marokkaanse jongens voetballen veel. Kijkend naar de georganiseerde competitiesport staat voetbal voor allochtone jongens nog nadrukkelijker op de eerste plaats dan voor autochtone jongens, waarvan ook velen weliswaar als kind wel op straat voetballen, maar uiteindelijk via ouders of vriendjes kiezen voor een tennis- of hockeyvereniging of voor heel andere takken sporten. Verderop in deze bijdrage komt de betekenis van etnische concentratie en separatie in de sport aan de orde.

Opvallend is dat de traditionele mannensport voetbal ook relatief populair is onder de minst sportieve groep allochtonenmeisjes (Elling, 2002). Een verklaring hiervoor is, dat (straat)voetbal via broers, neefjes en buurjongens voor allochtonenmeisjes toegankelijker is dan de 'witte' sporten zoals gymnastiek en handbal, die 'witte' meisjes uit de lagere klassen beoefenen. Op de eerste plaats onder allochtonenmeisjes staan echter fitness en aerobics. Zij maken dan ook relatief veel gebruik van fitnesscentra en buurtcentra (waar deze sporten worden aangeboden), of ze oefenen thuis. Ook zijn relatief veel allochtonenmeisjes te vinden bij diverse dansactiviteiten (volksdansen of streetdance).

Het ledental van de Koninklijke Nederlandse Cricketbond (KNCB) is in de laatste decennia van de vorige eeuw, onder andere dankzij de komst van allochtonen, gestaag gegroeid, maar in de laatste jaren toch weer wat afgenomen. Vooral Surinamers met een Hindoestaanse achtergrond en allochtonen afkomstig uit voormalige Engelse koloniën - Pakistan, India en Sri Lanka - spelen cricket. De meeste verenigingen, die in het westen van het land te vinden zijn, hebben ook en zelfs voornamelijk allochtone leden. Terwijl hockey ook populair is in de voormalige Engelse koloniën, kent de hockeybond veel minder aanwas uit allochtonengroepen, mogelijk omdat deze sport een langere Nederlandse traditie heeft onder de gegoede burgerij. De reactie van een trainer uit de top van het Nederlandse hockeywereldje, naar aanleiding van een opmerking van de auteur over het beperkte aantal allochtonen in de hockeysport, is in dit verband illustratief. Letterlijk zei hij: 'Dan moeten ze eerst maar eens gaan studeren.' Badminton, ook een Engels koloniaal exportproduct, is een tak van sport waarin de Aziaten mondiaal gezien excelleren. Dat is in Nederland eveneens zichtbaar. De sport trekt veel mensen met een Indische of Molukse achtergrond, en deze presteren relatief erg goed.

Honkbal en softbal daarentegen mogen zich weer verheugen in een grote belangstelling van Antilliaanse en Arubaanse spelers. Zeker op hoger niveau zijn er weinig teams zonder Antilliaanse/Arubaanse inbreng. In het Nederlandse team zijn diverse Antilliaanse spelers actief die uitkomen in de Amerikaanse competitie en verder geen enkele band hebben met Nederland. Onder de circa 25.000 honk- en softballers die zijn aangesloten bij de Koninklijke Nederlandse Baseball en Softball Bond (KNBSB) kan zeker een duizendtal Antillianen en Arubanen worden geteld. Ook in deze sport zijn door allochtonen diverse eigen verenigingen opgericht. De populariteit onder Antillianen en Arubanen vindt zijn oorsprong in het gegeven dat de eilanden in de Caraïbische Zee zich sterk op de Verenigde Staten oriënteren. Dat verklaart ook waarom Antillianen en Arubanen in het voetbal iets minder prominent aanwezig zijn dan Surinamers, die van origine sterk gericht zijn op het Zuid Amerikaanse, en in het bijzonder Braziliaanse voetbal.

De populariteit van bepaalde sporten onder specifieke etnische groepen hangt dus soms samen met sporttradities in landen van herkomst en de daar bestaande oriëntaties. Die verklaring geldt ten dele ook voor het basketbal. Vooral in de grote steden is de deelname van allochtone jeugd aan het basketbal toegenomen. In een studie uit 1999 naar de populariteit van verschillende sporten (zie Elling 2002), scoorde basketbal onder allochtone jongens en meisjes het hoogst (nog iets meer dan voetbal en zwemmen): maar liefst drie kwart van de ondervraagden wilde deze sport wel beoefenen, tegenover de helft van de autochtone

jongeren. Ook noemden deze jongeren de Afro-Amerikaanse basketballer Michael Jordan toentertijd het vaakst als sportheld (Elling, 2002). Deze populariteit kan worden verklaard door een sterke oriëntatie op de gecommmercialiseerde Amerikaanse jeugdcultuur, waarbinnen de 'zwarte' muziekindustrie, basketbal en kledingstijlen dominant zijn, en nauw met elkaar verweven. De aanwas van allochtone leden van verenigingen lijkt echter niet evenredig met de enorme populariteit van de sport onder Surinaamse en Antilliaanse jongeren. Net als voetbal dat door veel allochtonen niet in verenigingverband, maar alleen op pleintjes en in parken gespeeld wordt, geldt mogelijk nog in sterkere mate voor basketbal, dat het een populaire 'streetsport' is, zonder dat de beoefenaars binnen een club actief zijn. In tegenstelling tot voetbal krijgt het Nederlandse basketbal ook nauwelijks media-aandacht en kent het geen grote Surinaams/Antilliaans-Nederlandse rolmodellen. Behalve onder 'zwarte' Nederlanders is basketbal overigens ook populair bij veel vluchtelingen en asielzoekers uit het voormalige Joegoslavië.

In allerlei kracht- en vechtsporten zijn allochtonen relatief sterk vertegenwoordigd. In de bokssport zijn de allochtone sporters in de meerderheid, zeker in de Randstad. Daar is naar schatting 80 tot 90 procent van alle bokkers van allochtone afkomst. Dat het ledental van de Nederlandse Boksbond in de laatste jaren flink is gegroeid, waarbij de prestaties zijn verbeterd, is eigenlijk vooral te danken aan de toename van het aantal allochtone bokkers, want het aantal autochtone bokkers is eerder af- dan toegenomen. Deze verkleuring van de bokssport is al vele jaren aan de gang. Mede door de vluchtelingenstroom uit landen als Iran, Irak

en Afghanistan is ook het niveau van de krachtsport in Nederland omhoog gegaan. Hun komst heeft de afname van het aantal autochtone worstelaars en gewichtheffers enigszins gecompenseerd.

Ook de populariteit van

Ook de populariteit van karate, dat in de jaren zestig van de vorige eeuw in Nederland is geïntroduceerd, verloopt parallel met de immigratiegolven. Aanvankelijk waren er onder de karateka's veel Indische Nederlanders, Surinamers en Antillianen, vervolgens kwamen er veel Turken en Marokkanen bij

karate, dat in de jaren zestig van de vorige eeuw in Nederland is geïntroduceerd, verloopt parallel met de immigratiegolven. Aanvankelijk waren er onder de karateka's veel Indische Nederlanders, Surinamers en Antillianen, vervolgens kwamen er veel Turken en Marokkanen bij. Meestal verzamelen karateka's zich rond een trainer, die in de vorm van een eenmanszaak een sportschool heeft opgericht. Er zijn vrij veel karateleraren met een allochtone achtergrond die een grote groep karateka's uit dezelfde bevolkingsgroep aan zich weten te binden. Ook het taekwondo, dat zijn opmars maakte in de jaren tachtig, kent behoorlijk wat allochtone beoefenaars. Hetzelfde geldt voor nieuwe en hardere vormen van wedstrijdvechten zoals kickboksen, thairboksen en ultimate fight. Net als bij voetbal, vinden in navolging van mannelijke toppers en familieleden ook steeds vaker vooral Surinaamse en Marokkaanse meisjes de weg naar de sportschool, waar ze kwantitatief en kwalitatief relatief sterk vertegenwoordigd zijn in deze 'harde zwarte mannensporten' (Elling, 2002).

Dat er tegenwoordig vooral veel Turken en Marokkanen in de verschillende kracht- en vechtsporten (boksen, worstelen, taekwondo, karate, enz.) actief zijn, kan, behalve vanuit etnisch-culturele achtergronden, ook vanuit sociale en economische factoren verklaard worden. Omdat boksen en worstelen in Turkije populaire sporten zijn, hoeft het niet te verbazen dat Turken ook in Nederland meer dan gemiddeld belangstelling hebben voor deze disciplines. Maar wanneer meer algemeen gekeken wordt naar het opleidingsniveau en de sociaal-economische positie van de deelnemers aan kracht- en vechtsporten, dan valt op dat vooral mensen die wat lager op de maatschappelijke ladder staan zich tot deze sporten aangetrokken voelen. In de literatuur zijn relaties gelegd tussen de arbeiderscultuur en de voorkeuren voor bepaalde sportvormen; ook in het

buitenland waren en zijn topboksers vaak mannen uit de laagste sociale klassen, waaronder veel etnische minderheden (Bourdieu, 1984; Hargreaves, 1986). Mensen die door de inzet van lichamelijke arbeid in hun broodwinning voorzien zouden meer belangstelling en waardering hebben voor 'mannelijke' disciplines waarin fysieke kracht en lichamen contact belangrijk zijn. Daarnaast spelen ook aspecten van weerbaarheid en zelfverdediging een rol. Dergelijke sporten kunnen dus ook functioneel zijn in het alledaagse leven, dat vooral onder (allochtone) jongens en mannen uit lagere sociale klassen vaker gepaard gaat met agressie en geweld (Woodward, 2004). Een dergelijke houding is tegengesteld aan de traditionele sportmentaliteit van de gegoede burgerij, die sport juist beoefent vanwege het nutteloze, intrinsieke karakter, hoewel sport ook wel degelijk gelegitimeerd is vanuit de socialisatie in morele waarden (fair play).⁴

Naast etnisch-culturele achtergronden en etnisch gerelateerde classespecifieke waarden en omgangsnormen baseren mensen hun keuze voor een vechtsport tenslotte ook op het sterke (semi-) professionalisme en entertainmentkarakter van die sporten. Profsporten zoals voetbal en vechtsporten vormen voor veel allochtonen een potentiële manier om maatschappelijk hogerop te komen, geld te verdienen en status te verwerven, iets wat in veel andere arbeidssectoren lastiger te bereiken is.⁵ In tegenstelling tot andere sectoren lijken in de sport alleen prestaties te tellen, zodat talent en inzet doorslaggevend te zijn. Boksen behoorde (naast muziek en dans) tot de eerste vormen van entertainment waarin zwarte mensen konden uitblinken en geld verdienen. Inmiddels bevinden moslimallochtonen zich in de laagste sociale positie. Mede daardoor zijn vandaag de dag mogelijk veel Marokkanen en Turken in vechtsporten actief.

Veel uit Azië afkomstige vechtsporten hebben overigens wel een verandering ondergaan, toen ze in westerse landen terechtkwamen. Terwijl veel van oorsprong Oosterse martial arts veel meer geïntegreerd waren in het dagelijks leven, waarbij de techniek vanuit een bepaalde levensfilosofie voortkwam en de sportbeoefening gezien werd als een groeiproces, zijn de meeste vechtsporten aangepast aan de westerse gestandaardiseerde en competitieve wedstrijdstraditie, waarbij het vooral draait om punten scoren, winnen en ranglijsten (Theeboom, 2001).

Terwijl vrijwel alle in Nederland beoefende sporten geïmporteerd zijn, zijn de meeste sporten inmiddels gede-etniseerd en is er geen sterke connotatie meer met de landen van herkomst. De meeste balsporten komen bijvoorbeeld uit Engeland of Noord-Amerika. Zelfs het korfbal, dat door velen gezien wordt als een typisch Nederlandse balsport, komt voort uit het vrouwenbasketbal uit Amerika (Van Bottenburg, 2003). De Nederlandse turn- en gymnastiekbeweging is geïnspireerd door zowel het Duitse als het Zweedse en Oostenrijkse turnen, terwijl de meeste vechtsporten, zoals vermeld, uit Aziatische landen komen. Schaatsen lijkt een van de weinige sporten die een duidelijke Nederlandse historie als volksvermaak heeft. Terwijl sommige sporten in andere landen veel moeilijker wortel schieten en duidelijk ge-etniseerd blijven, lijken veel sporten in Nederland relatief snel te worden op- of zelfs overgenomen. Waar autochtone sporters zich uit sommige sporten en verenigingen lijken terug te trekken wanneer er allochtonen binnenkomen, worden andere nieuwe 'inheemse' sporten van allochtonen juist omarmd. Het Turkse olieworstelen en het Afro-Braziliaanse capoeira zijn hiervan sprekende voorbeelden (zie Janssens & Elling, 2005 en Wisse, 2009).

Sportdeelname en -voorkeuren zijn in sterke mate sociaal en cultureel bepaald en zijn derhalve medebepalend voor de prestaties van bepaalde bevolkingsgroepen in de sport. Hoewel er een neiging bestaat om bijvoorbeeld de successen van Keniaanse atleten of Afro-Amerikaanse basketballers te verklaren uit biologische factoren ('white men can't jump') zijn daarvoor toch eigenlijk geen sterke bewijzen. Dat daarop gezette tijden naar wordt gezocht, is op zichzelf eigenlijk bedenkelijk. Er wordt niet gezocht naar biologische verklaringen voor de Hollandse schaatsmedailles (ontwikkelde dijen) of de Canadese ijshockeytitels

(oog-hand-voet coördinatie), maar voor de zwarte bokssuccessen wordt nog wel eens verwezen naar harde schedels die minder snel barsten en blauwe plekken opleveren, en voor het ontbreken van zwarte topzwemmers (hoewel Anthony Nesty en Enith Brigitta niet vergeten mogen worden) wordt zelfs gesuggereerd dat dit wel eens te maken kan hebben met een zwaarder soortelijk gewicht van het zwarte ras. De zoektocht naar dit soort verklaringen vindt zijn oorsprong wellicht in een blank superioriteitsgevoel. Het is diezelfde achtergrond die verklaart waarom sommige coaches in teamsporten de meest centrale en verantwoordelijke posities reserveren voor blanke spelers ('*stacking*').

5.4 Gemengd en apart

Het overgrote deel van de allochtonen die in georganiseerd verband actief zijn in de sport, doet dat in gemengde sportclubs. Niettemin zijn er ook aparte sportclubs en -teams voor allochtonen. Aan de keuze voor sportbeoefening in eigen kring liggen zowel positieve als negatieve factoren ten grondslag. Enerzijds voelen allochtonen zich niet altijd even welkom in de bestaande (autochtone) sportorganisaties. Anderzijds is er ook een behoefte om onder elkaar te sporten. Vriendschappen, familierelaties en een gedeelde taal en cultuur kunnen daarbij van grote betekenis zijn. Zie ook Ramsahai (2008).

Er komen momenteel een kleine honderd allochtonenvoetbalclubs uit binnen de competities van de KNVB. In totaal telt de bond bijna 4.000 verenigingen voor veld- en zaalvoetbal. Er worden regelmatig nieuwe initiatieven genomen om te komen tot oprichting van allochtone voetbalclubs, maar er gaan ook steeds weer clubs ter ziele. Al met al is het aantal verenigingen van allochtonen sinds het einde van de jaren tachtig iets afgenomen. Twintig jaar geleden werden namelijk nog 117 allochtonenvoetbalclubs geteld die bij de KNVB waren aangesloten (De Jong, 1989: 23-26), tien jaar terug waren dat er 105 (Janssens, 1999: 18-27) en inmiddels is het aantal waarschijnlijk onder de honderd gezakt.⁶ De meeste allochtone voetbalverenigingen hebben een Surinaamse of Turkse achtergrond, maar er zijn ook clubs met een Marokkaanse of bijvoorbeeld Molukse signatuur. Overigens is het niet altijd even duidelijk wat voor achtergrond of signatuur een club heeft. Louter uit de naam van de betrokken clubs is het zeker niet af te leiden. Als de club voor en door allochtonen is opgericht en/of overwegend allochtone leden en kaderleden telt, wordt de club gerekend tot de categorie allochtone clubs.

Naast een stuk of honderd allochtone clubs zijn er waarschijnlijk momenteel nog een paar honderd allochtone teams binnen (overwegend) autochtone clubs actief. Ook verkleurende clubs zijn er in overvloed. De verkleuring van sportclubs ontstaat voor een groot deel door de 'witte vlucht'. Clubs met veel allochtonen in de gelederen worden soms door autochtonen gemeden (Janssens, 1999: 48-50). Mogelijk kan de fikse aanwas van leden binnen de 'witte' hockeysport mede hierdoor worden verklaard. Sporadisch komt het voor dat autochtone clubs nagenoeg volledig verkleuren. Oer-Hollandse clubs als HDV (Houdt Dapper Vol), BMT (Biedt Moedig Tegenstand), GLZ (Geestdrift Leert Zegevieren) en DWSV (De Waarheid Sport Vereniging) zagen eerst hun ledenbestand en vervolgens ook het kader vrijwel volledig verkleuren en kunnen vandaag de dag als allochtone clubs worden gekarakteriseerd

Het is opvallend dat allochtone verenigingen en -teams vrijwel uitsluitend senioren (d.w.z. spelers van 18 jaar en ouder) rekruteren en dat verkleurende autochtone verenigingen juist veel jeugdspelers met een allochtone achtergrond tellen. Hoewel veel leden van allochtone voetbalclubs daar voor het eerst in georganiseerd verband gaan voetballen, zijn er ook nogal wat allochtone voetballers die een overstap maken van een reguliere (gemengde) naar een allochtone club. Dit heeft enerzijds te maken met een bewustwording

van de eigen etnische identiteit, anderzijds met verschuivende sportmotivaties (zie o.a. Janssens, 1999 en Elling, 2004). Zolang sporters sportieve ambities hebben en 'het hoogste' willen bereiken, kiezen ze voor verenigingen die hen daarvoor de beste mogelijkheden bieden en dat zijn veelal 'reguliere' sportverenigingen. De meeste allochtone teams spelen op een laag (recreatief) niveau. Wanneer ze ouder worden, kiezen vele sporters voor een vereniging met meer sociale aansluiting (vergelijkbaar met lager spelende 'vriendenteams' in reguliere clubs).

Zoals veel autochtone verenigingen in meer of mindere mate verkleuren, zijn er ook allochtone verenigingen die verbleken. Vooral bij oorspronkelijk mediterrane (Spaanse en Italiaanse) en Molukse clubs, die werden opgericht in de jaren zestig en zeventig, spelen inmiddels heel wat autochtone voetballers. Ook blijken veel allochtonenverenigingen na verloop van tijd spelers uit andere allochtone groepen te trekken. Veel allochtone clubs zien hun ledenbestand eerst verkleuren en vervolgens verbleken. Zeker wanneer de prestaties belangrijker worden, kan het oorspronkelijk vaak mono-etnische karakter van de club op de tocht komen te staan. Zo speelden in het eerste team van Türkiyemspor, een oorspronkelijk Turkse club uit Amsterdam die tot aan het faillissement in februari 2009 in de top van het amateurvoetbal uitkwam en zelfs tweemaal kampioen van Nederland werd, al jarenlang ook voetballers met een andere dan de Turkse achtergrond. En Bunga Melati, een topzaalvoetbalclub uit Tilburg van Molukse origine, kan ook niet meer als allochtonenclub worden beschouwd.

Terwijl de etnische diversificatie van autochtone clubs meestal in de jeugdafdeling start, begint deze bij allochtone clubs in de meer prestatiegerichte standaardelftallen bij de senioren. Dergelijke ontwikkelingen wijzen erop dat de concentratie van allochtonen in de sport van tijdelijke aard kan zijn. Ook de constatering dat de competities die in de jaren zeventig en tachtig voor en door verschillende bevolkingsgroepen werden opgezet, niet meer bestaan, wijst in die richting. De laatste allochtone voetbalcompetitie, die van een aantal Kaapverdiaanse teams in de regio Rijnmond, heeft het nieuwe millennium niet gehaald.

Allochtone sportclubs lijken zichzelf na verloop van tijd eenvoudig te overleven. Ze gaan meer en meer lijken op reguliere gemengde clubs. Zolang er echter sprake is van etnische identificaties van 'oude' groepen, en zolang nieuwe groepen allochtonen zich in Nederland vestigen, zullen leden uit deze groepen elkaar wel in de sport blijven opzoeken. Onderzoek in andere landen naar minderheden met nog langere migratieachtergronden laat zien dat actieve en passieve sportbetrokkenheid (vooral onder mannen) bijdraagt tot de constructie en versterking van etnische identificaties (Cronin & Mayall, 1998).

Ook in andere takken van sport waar relatief veel allochtonen te vinden zijn, zijn wel initiatieven genomen voor de oprichting van eigen teams en verenigingen. De cricketbond was eind jaren negentig de sportbond met relatief de meeste allochtone clubs. Op een gegeven moment hadden 13 van de 73 cricketverenigingen in Nederland een achterban die (nagenoeg) volledig uit allochtonen bestond. Inmiddels zijn verschillende van deze clubs ter ziele gegaan. In sommige andere sportdisciplines zijn eveneens allochtone sportclubs en teams opgericht, maar net als in het voetbal en cricket bleken veel initiatieven een kort leven beschoren.

Financiële en organisatorische problemen braken en braken veel allochtone sportorganisaties regelmatig op. Maar ondanks veel teleurstellingen en mislukkingen, en weinig medewerking, worden toch steeds weer nieuwe initiatieven geboren. Zo zijn voorbeelden bekend van allochtone clubs die verschillende malen door dezelfde bestuurders zijn opgericht. De behoefte aan eigen organisatieverbanden is, getuige de vele en herhaalde pogingen om clubs van de grond te tillen, groter dan het aantal bestaande clubs doet vermoeden. Zelforganisatie in de sport is kennelijk een kwestie van vallen en opstaan, zoals een vergelijking met de gang van zaken in het voetbal van de eerste helft van de vorige eeuw leert. In deze periode veranderde het voetbal van een elite- in een volkssport. Ook toen kwamen veel clubs met vallen en opstaan tot stand.

In deze periode werden maar liefst 3.900 voetbalverenigingen ontbonden, waarvan de helft binnen vijf jaar

De behoefte aan eigen organisatieverbanden is, getuige de vele en herhaalde pogingen om clubs van de grond te tillen, groter dan het aantal bestaande clubs doet vermoeden

na oprichting (Miermans, 1955). Het ontbrak deze clubs vaak aan financiële middelen. Dat hing nauw samen met de kleinschaligheid van de vereniging en de geringe

draagkracht van de leden. Maar ook het gebrek aan bekwame bestuurders was nogal eens de oorzaak van het ten onder gaan van een arbeidersvereniging. Daarnaast waren er ook gemeenten die deze verenigingen dwarsboonden. Vooral de conservatieve gemeenten reageerden afwijzend op het arbeidersvoetbal en weigerden voetbalvelden ter beschikking te stellen. Pas veertig jaar nadat de eerste arbeidersverenigingen werden opgericht, bleken zij in staat te zijn zich te handhaven in de georganiseerde voetbalwereld.

Ook tegen zelforganisatie van allochtonen in de sport bestaat in de samenleving een behoorlijke weerstand, zowel onder autochtone sporters en sportbestuurders als onder beleidsmakers en politici. De oprichting en instandhouding van sportorganisaties langs etnische lijnen wordt negatief beoordeeld. Gemengde sportbeoefening is voor velen het ideaal. Mengen moet! (Duyvendak et al., 1998). 'Aparte sportclubs staan de integratie in de weg', zo verwoordde de minister van Vreemdelingenzaken en Integratie in 2006 de in beleids sfeer gangbare opvatting (zie ook RMO, 2005). Behalve goede bedoelingen, liggen ook negatieve ervaringen met allochtone clubs en teams aan dit sentiment ten grondslag. Zoals gemeld, zijn de allochtone clubs niet altijd even goed georganiseerd. Ze kampen daardoor nog wel eens met organisatorische, administratieve en financiële problemen. Ook het feit dat men in veel gemeenten, vanwege bezuinigingen en efficiency-overwegingen, juist de kleinere sportorganisaties tot samenwerking en fusie wil stimuleren om zo

sportaccommodaties af te kunnen stoten, bevordert de welwillendheid tegenover nieuwe initiatieven (zoals die van allochtonen) niet. Daarenboven hebben veel allochtone clubs waar ongeregelde plaatsen vonden een slecht imago en krijgen de voetbalontmoetingen tussen autochtonen en allochtonen soms het karakter van beladen interlands.

Spanningen

Dat in sportontmoetingen tussen autochtonen en allochtonen de spanningen soms hoog oplopen en er een meer dan gezonde rivaliteit ontstaat, kwam duidelijk naar voren in een onderzoek naar onregelmatigheden op de voetbalvelden in de Randstad. Eind jaren negentig werden in Rotterdam en Den Haag o.a. wedstrijden geobserveerd, strafzaken geanalyseerd en scheidsrechters geïnterviewd (Janssens, 1999). In 2007 werd dat onderzoek gedeeltelijk herhaald (Janssens & Houtepen, 2007). Bij de eerste peiling bleek dat allochtone voetbalclubs vier tot vijf keer vaker betrokken waren bij gestaakte wedstrijden dan autochtone clubs en ook dat veel scheidsrechters meer problemen ondervonden in wedstrijden tussen allochtonen en autochtonen. Door verschillen in interpretatie en beleving van spel en regels stonden autochtone en allochtone sporters regelmatig tegenover elkaar. De culturele verschillen werden soms versterkt door het samenvallen met sociale scheidslijnen en generatiekloven. Allochtone teams maakten zich vaker schuldig aan agressie in het veld. Deels was dat te verklaren door de gebrekkige socialisatie van veel allochtonen in de voetbalsport. De relatief late toetreding tot de georganiseerde voetbalsport, zo werd gesuggereerd, zou een oorzaak kunnen zijn voor het relatief grote aantal strafzaken. Want terwijl de meeste voetballers bij autochtone clubs van jongs af aan gevoetbald hadden en zich spelenderwijs de ongeschreven normen en officiële regels van het spel eigen hadden gemaakt, hadden de meeste spelers bij allochtone clubs die nog nauwelijks ervaren bij hun entree in competitiewedstrijden. Maar, zo werd ook vastgesteld, er was ook een zekere vertekening in de beeldvorming rond confrontaties van allochtonen en autochtonen. Agressie was ook vaak een reactie op discriminatie. Bij herhaling van het onderzoek bleek dat de interetnische relaties op het voetbalveld bijna tien jaar later niet wezenlijk zijn veranderd. De allochtone clubs zijn minder betrokken bij gestaakte wedstrijden wat zou kunnen duiden op een zekere normalisatie van de verhoudingen. Daar staat tegenover dat het aandeel van allochtone voetballers in individuele schorsingen en boetes juist weer wat groter lijkt te zijn.⁷ Uit het Nationaal Sport Onderzoek dat in 2005 werd gehouden, is naar voren gekomen dat ongeveer één op de vijf sporters (19%) regelmatig getuige was geweest van discriminerende opmerkingen en grappen richting allochtonen (Janssens, 2006). Onder het sportkader was dat percentage zelfs tweemaal zo hoog (37%). Of er in de loop der jaren in de sport meer of minder gediscrimineerd werd, is niet bekend. Het lijkt erop dat de bevolkingsgroepen op het voetbalveld in de afgelopen jaren nog niet echt naar elkaar zijn toe gegroeid, maar dat er evenmin sprake is van een verharding of verwijdering. Dat is indachtig de gebeurtenissen en ontwikkelingen in de tussenliggende jaren (de aanslagen op het World Trade Center in New York, de moord op cineast Theo van Gogh en de opmars van rechtspopulisme in de politiek) misschien toch positief. In de bredere context van de Nederlandse samenleving zijn de relaties tussen autochtonen en allochtonen onder grotere druk gekomen. En hoewel dat volgens sommige ingewijden ook merkbaar was op de voetbalvelden, lijken de cijfers van tuchtzaken bij de KNVB dat niet te staven.

5.5 Sport en integratie

Hoewel een zekere reserve jegens allochtone clubs begrijpelijk is vanwege bepaalde ervaringen en beleidsintenties, is het de vraag of de negatieve beoordeling van sportinitiatieven van allochtonen op zijn plaats is. Staan allochtone clubs en teams het maatschappelijke integratieproces echt in de weg? Is de

integrerende werking van gemengde sportbeoefening groter? Of is zelforganisatie juist een opstapje naar volwaardige integratie? De betekenis van de sportvereniging voor de multiculturele samenleving stond centraal in een door NWO gefinancierd onderzoek dat het Mulier Instituut en de Universiteit Utrecht tussen 2002 en 2005 hebben gedaan (zie ook Verweel, Janssens & Roques, 2005 en Verweel, 2007). Daarbij is vooral gekeken naar de rol die de verschillende typen sportclubs vervullen voor de maatschappelijke integratie van allochtonen. In het vervolg van deze bijdrage wordt verslag gedaan van dat onderzoek.

5.5.1 Integratie en sociaal kapitaal

Integratie is een weerbaarstig begrip waarover al veel is gezegd en geschreven. De parlementaire onderzoekscommissie onder leiding van Stef Blok definieerde integratie als volgt: 'Een persoon of groep is geïntegreerd in de Nederlandse samenleving wanneer sprake is van een gelijke juridische positie, gelijkwaardige deelname op sociaal economisch terrein, kennis van de Nederlandse taal en wanneer gangbare waarden, normen en gedragspatronen worden gerespecteerd. Integratie is een tweezijdig proces: enerzijds wordt van nieuwkomers verwacht dat zij bereid zijn te integreren, anderzijds moet de Nederlandse samenleving die integratie mogelijk maken' (Tweede Kamer, 2004).

In lijn met deze definitie gaat het bij het bevorderen van de integratie van allochtonen dus om het creëren van voorwaarden en mogelijkheden voor maatschappelijk gelijkwaardig functioneren. In het onderzoek naar de betekenis van sport voor de multiculturele samenleving is vooral ook daar naar gekeken. Er is onderzocht welke mogelijkheden sportverenigingen bieden om sociaal kapitaal te verwerven en aan te wenden. De term sociaal kapitaal verwijst naar sociale netwerken waarin 1. maatschappelijk nuttige contacten, kennis en vaardigheden worden verworven; 2. zich normen van wederkerigheid ontwikkelen; 3. vertrouwen in de medemens wordt gegenereerd.

Met deze definitie wordt aangesloten bij het werk van Putnam (2000), Coleman (1990) en Lin (2001). Sociaal kapitaal heeft hier zowel betekenis voor het individu als voor de samenleving. In het werk van Putnam zijn beide accenten weliswaar zichtbaar, maar hij legt de meeste nadruk op het maatschappelijk belang van sociaal kapitaal. Sociaal kapitaal is bij hem vooral een maat voor sociale cohesie. Samenlevingen hebben meer of minder sociaal kapitaal en als gevolg daarvan ook meer of minder sociale samenhang. In navolging van Coleman en Lin wordt hier het individuele perspectief scherper aangezet. Daarmee ligt de nadruk meer op het vermogen van individuen om sociaal kapitaal te verwerven in interactie met de omgeving - de etnische groep(en) en het type organisatie(s) waarin men participeert - en de eigen levensgeschiedenis. De verbinding van het individuele vermogen met het type sportvereniging en de etnische achtergrond houdt de focus tevens op twee maatschappelijke aspecten die sociaal kapitaal tot meer maken dan een louter individuele aangelegenheid. De interactie tussen individu en omgeving kan zowel op participatie in eigen etnische netwerken als op ethniciteit overschrijdende netwerken gericht zijn. Putnam maakt in dit verband een onderscheid tussen *bonding social capital* en *bridging social capital*. Bij *bonding social capital* gaat het om de versterking van de eigen en groepsidentiteit. Bij *bridging social capital* gaat het om het vermogen te leren omgaan met anderen en andersdenkenden. *Bonding social capital* biedt individuen het gevoel en de mogelijkheid om mee te doen in de samenleving, *bridging social capital* daarentegen helpt individuen om vooruit te komen in de samenleving.

Door de betekenis van etnisch-specifieke of overstijgende netwerken te verbinden aan het vermogen van individuen om daarvan gebruik te maken, is enerzijds getracht inzicht te verwerven in de wijze waarop

allochtonen in sportorganisaties sociaal kapitaal ontwikkelen en anderzijds in de belemmeringen die ze daarbij ondervinden.

Sociaal kapitaal biedt op deze wijze een maat voor de vergelijking van twee vormen van het organiseren van diversiteit. De maatschappelijke diversiteit kan zich organiseren in van oudsher autochtone verenigingen, die door een groeiend aantal allochtone leden meer multicultureel van samenstelling worden: de gemengde verenigingen. Maar de maatschappelijke diversiteit kan zich ook organiseren door gebruik te maken van de bestaande traditie dat de verschillende bevolkingsgroepen (vroeger gebeurde het vooral binnen de zuilen, nu gebeurt het veeleer langs lijnen van etniciteit) kiezen voor organisatie in eigen kring: de eigen verenigingen. In het vervolg worden deze twee organisatietypen, de gemengde en de eigen sportclubs naast elkaar gezet. In het eerste geval is de diversiteit binnen de vereniging georganiseerd, in het tweede geval wordt de diversiteit in de sportontmoeting (tussen verenigingen) georganiseerd.

De Nederlandse grondwet kent het recht op vrije vereniging. Dat biedt groepen van burgers de juridische mogelijkheden om hun eigen sportverenigingen op te richten en in stand te houden. Zoals vermeld, wijst de praktijk uit dat er door politici en beleidsmakers bij overheden en landelijke sportorganisaties vraagtekens worden geplaatst bij dat recht. Nu het recht van allochtonen om zichzelf in eigen verenigingen te organiseren op gespannen voet blijkt te staan met de maatschappelijke acceptatie ervan, is het zaak om de maatschappelijke betekenis van zelforganisatie door allochtonen in de sport nader te onderzoeken. Als het organiseren van diversiteit in eigen sportclubs betekent dat individuen zich maatschappelijk niet optimaal kunnen ontwikkelen omdat zij gevangene worden van een zelf gekozen isolement, blijft hun recht weliswaar bestaan, maar wordt de wenselijkheid daarvan terecht kritisch bezien. Vanuit het perspectief dat integratie 'moet' en dat sport daaraan kan bijdragen, dringt zich de vraag op in welke mate individuele allochtonen door participatie in eigen en gemengde sportverenigingen sociaal kapitaal kunnen vergaren. In het verlengde van de theoretische benadering van Putnam is het interessant om te onderzoeken op welke wijze dat gebeurt en om na te gaan of zijn veronderstelling juist is, dat in eigen verenigingen vooral bonding social capital wordt geproduceerd, terwijl in de gemengde verenigingen vooral bridging social capital wordt opgebouwd.

5.5.2 Speuren naar sociaal kapitaal

Om beter zicht te krijgen op de betekenis van de sportvereniging voor het individu en voor de samenleving, is in het onderzoek aandacht geschonken aan verschillende eerder vermelde aspecten van het begrip sociaal kapitaal. Meer specifiek is er gekeken naar:

- sociale interactie;
- wederzijdse dienstverlening;
- verworven kennis en vaardigheden;
- verhouding met personen binnen en buiten de eigen groep;
- maatschappelijk vertrouwen.

Voor het onderzoek hebben tien jonge mannelijke onderzoekers een heel seizoen meegelopen bij verenigingen met veel of bijna uitsluitend allochtonen. Het onderzoeksteam had een multicultureel karakter. Naast drie autochtone onderzoekers werden twee Antillianen, twee Surinamers, een Marokkaan, een Turk en een Iraniër ingeschakeld. Zij hebben zich als lid aangemeld bij vier voetbalverenigingen, twee basketbalclubs, twee

vechtsportscholen, een cricketvereniging en een honk- en softbalclub, allemaal gevestigd in grote steden in het westen van Nederland. Over hun bedoelingen hebben ze niet geheimzinnig gedaan, maar al heel snel werden zij niet meer als externe onderzoeker maar als medesporter beschouwd.

De onderzoekers hebben geparticipeerd, geobserveerd, geregistreerd. Niet alleen binnen de lijnen van het speelveld, maar vooral ook daarbuiten, in de kleedkamer en in de kantine. Ze hebben meegedaan aan trainingen en wedstrijden, maar ze zijn na afloop ook blijven plakken aan de bar. Ze waren van de partij bij feestjes en barbecues. Ze hebben mensen thuis opgezocht, en er soms zelfs gelogeed. Kortom, ze zijn deel gaan uitmaken van die sociale netwerken, om van binnenuit te kunnen achterhalen wat daar zoal gebeurt en wat daarvan de betekenis is voor de maatschappelijke positie en het maatschappelijk functioneren van de betrokkenen.

Gemiddeld hebben de onderzoekers ongeveer 300 uur bij hun verenigingen observerend geparticipeerd. De observaties zijn vastgelegd in een virtueel logboek. Eens in de maand werden de ervaringen uitgewisseld in een gezamenlijke bijeenkomst. In aanvulling op deze observaties hebben zij informatie verzameld over de vereniging (historie, samenstelling ledenbestand, enz.) en hebben zij tegen het einde van het seizoen elk ook een aantal diepte-interviews afgenomen bij personen in de vereniging die vanuit de vraagstelling van het onderzoek en de resultaten van de observaties interessant zouden kunnen zijn als gesprekspartner. De dagboeknotities en interviewverslagen zijn verwerkt in zogeheten *typical weeks*, ideaaltypische (re)constructies van de werkelijkheid zoals die zich heeft gepresenteerd aan de betrokken onderzoekers.⁸ Een viertal van deze *typical weeks* is in dit boek als een verenigingsminiatuur opgenomen.

Naast dit kwalitatieve onderzoek bij de tien bovengenoemde sportclubs zijn bijna 900 sporters op locatie geënquêteerd bij 40 min of meer vergelijkbare verenigingen (zelfde takken van sport, zelfde steden, eveneens veel of overwegend allochtone leden). De selectie van deze respondenten was aselekt, met dien verstande dat de enquêteurs de opdracht mee hebben gekregen om in elke vereniging uitsluitend volwassen mannen vanaf circa 16 jaar te benaderen en de respondenten zó te kiezen dat zij een weerspiegeling zouden kunnen vormen van het ledenbestand van die vereniging. De respondenten in deze enquête kunnen in drie categorieën worden verdeeld: allochtonen in gemengde verenigingen (33%), autochtonen in gemengde verenigingen (26%) en allochtonen die in eigen kring sporten (40%). Niet meer dan 1% van de respons had betrekking op autochtone leden van eigen clubs van allochtonen. Deze categorie blijft verder buiten beschouwing.

5.5.3 Resultaten

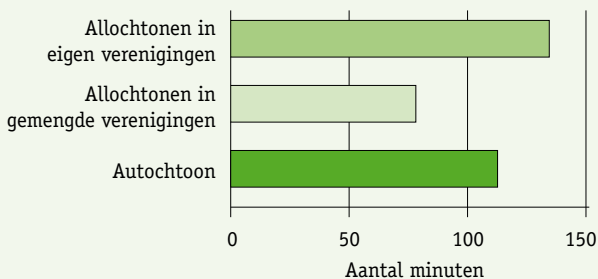
Sociale interactie

Allochtonen die in eigen kring sporten, brengen naar verhouding veel tijd door bij hun club (figuur 1). Deze sportclubs vervullen voor veel van hun leden een functie die breder is dan die van de traditionele sportclubs. Ontmoeting en interactie rondom de sport zijn belangrijk, soms zelfs belangrijker dan de sportbeoefening zelf. Illustratief in dit verband is het antwoord van een bestuurder van een Surinaamse voetbalclub, toen hem gevraagd werd over welke eigenschappen een nieuwe voorzitter van zijn club zou moeten beschikken: 'Hij moet in de eerste plaats goed kunnen koken'. Het werd met een brede grijns gemeld, maar het tekent toch het belang dat de club hecht aan de ontmoeting en gezelligheid rond de wedstrijden en trainingen. Deze Surinaamse voetbalclub is geen uitzondering, zoals wel blijkt uit de elders in deze bundel opgenomen portretten van verenigingen.

De verschillen tussen gemengde en eigen verenigingen, met name voor allochtone leden, komen ook in het kwantitatieve onderzoek sterk naar voren. Allochtonen die in eigen kring sporten, brengen er meer tijd door en hebben in clubverband (dus) ook vaker persoonlijke gesprekken (figuur 1).

Figuur 1

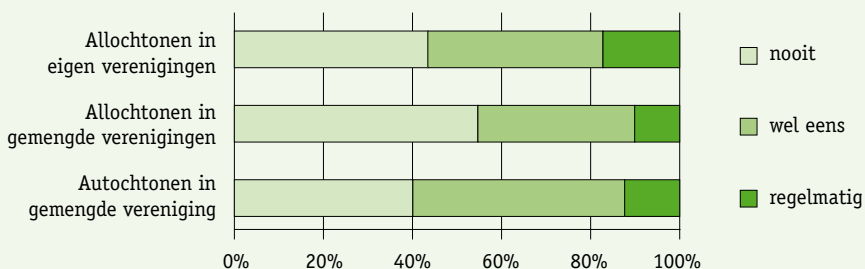
'Hoe lang blijft u gemiddeld bij de club, na afloop van een training of wedstrijd, om wat te drinken en te praten?'

Ze raadplegen elkaar ook frequenter over werken, gezin, relaties, de aanschaf van dure spullen, enz. (figuur 2).

Figuur 2

'Heeft u wel eens bij mensen in de club advies gevraagd of gegeven over gezin en relaties, bijvoorbeeld over opvoeding kinderen, keuze vakantiebestemming, relatie partner?'

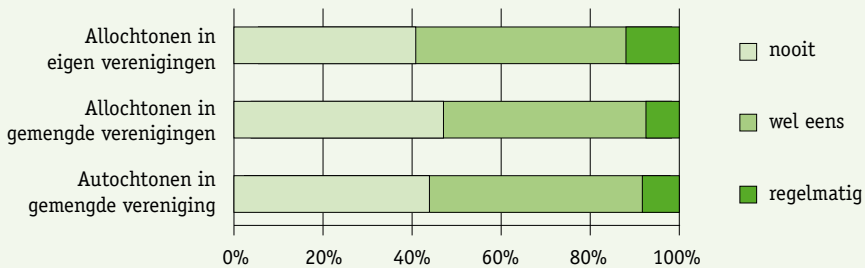

Wederzijdse dienstverlening

Gelet op het bovenstaande is het niet verbazingwekkend dat allochtonen vooral in eigen clubs profijt hebben van wederzijdse dienstverlening. Juist daar komt naar voren dat de leden elkaar regelmatig een handje helpen (thuis klussen, spullen verhuizen, formulieren invullen enz; figuur 3). Onder de allochtone leden in gemengde clubs is dat veel minder het geval.

Figuur 3

'Heeft u mensen in de club wel eens hulp gegeven of gevraagd, bijvoorbeeld bij verhuizing, klussen, invullen formulieren?'

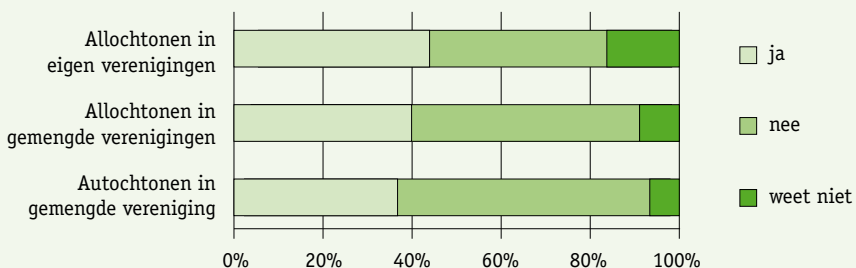
Het wederzijdse dienstbetoon is veelvormig en soms ook veelomvattend, zo blijkt uit de verenigingsportretten die in deze bundel zijn opgenomen. Het kan gaan om hulp bij inrichting of verhuizing, ondersteuning bij autopech, advies bij opvoedingsvraagstukken of aanschaf van gebruiksgoederen, het schrijven van brieven, enzovoorts.

Kennis en vaardigheden

Zowel in gemengde als in allochtone verenigingen vinden sociale leerprocessen plaats. Niet iedereen steekt evenveel op, en niet elke omgeving is even leerzaam, maar velen leren in de sport dingen die in het dagelijks leven van pas komen: hoe je met anderen omgaat, hoe je contacten legt, hoe je voor jezelf kunt opkomen, hoe je conflicten kunt oplossen, dat het belangrijk is om afspraken na te komen, enzovoorts (figuur 4).

Figuur 4

'Zijn er misschien bepaalde dingen die u heeft geleerd, in de club of via mensen in de club, die u wel eens van pas komen in het dagelijks leven (buiten de sport)?'

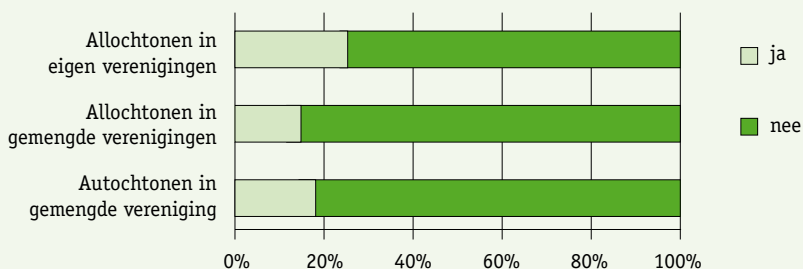
Leren om op tijd te komen of afspraken na te komen, zijn voorbeelden die worden genoemd. Dergelijke leerzame aspecten zijn voor vrijwel niemand een reden om te gaan sporten of voor een bepaalde vereniging te kiezen. Het is een prettige bijkomstigheid, waarvan men zich vaak nauwelijks bewust is.

Voor diegenen die vrijwilligersfuncties bekleden, ligt dat overigens anders. Niet zonder reden wordt het verenigingsleven dat drijft op vrijwilligerswerk wel beschouwd als leerschool voor het 'echte' leven. In allerlei vrijwilligersfuncties worden specifieke kennis en vaardigheden verworven, bijvoorbeeld op het vlak

van organisatie en administratie, die vervolgens een toepassing kunnen krijgen buiten de sport (Janssens, 1999). En ook het tegenovergestelde gebeurt uiteraard. Bepaalde beroepservaringen kunnen heel goed van pas komen in het vrijwilligerswerk. Er vindt een kruisbestuiving plaats. Allochtonen die in gemengd verband sporten, zijn daar minder in betrokken dan allochtonen die in een eigen club sporten (figuur 5). Zij doen minder aan vrijwilligerswerk. Zij worden daarvoor ook veel minder vaak gevraagd dan de autochtonen in dezelfde verenigingen of de allochtonen die in eigen kring sporten.

Figuur 5

'Bent u wel eens gevraagd om als vrijwilliger mee te helpen in de club?'

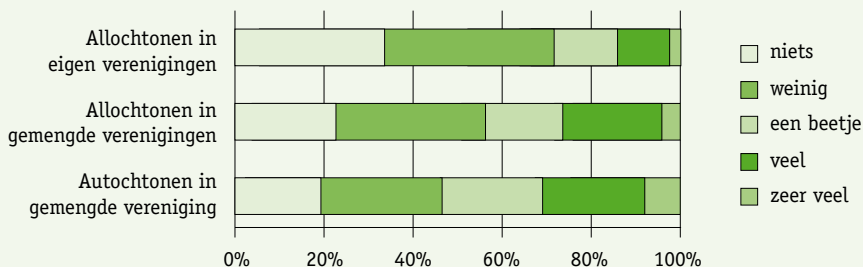
Sportbeoefening in eigen kring vereist de oprichting en instandhouding van eigen organisatieverbanden. Er moeten contacten worden onderhouden met de gemeente, de sportbond en ook met andere instanties. Er moet worden georganiseerd en gecommuniceerd. Zaken moeten worden aangeschaft. Inkomsten en uitgaven moeten worden bewaakt en verantwoord. Teveel om op te noemen.

Verhouding autochtonen - allochtonen

Opmerkelijk is ook dat allochtonen via de sport veel kunnen opsteken over de leefwijze, cultuur en gewoonten van autochtonen. In de kleedkamer en in de kantine worden kennis en ervaringen uitgewisseld en tips gegeven. Voorbeelden die in het onderzoek naar voren kwamen, hadden natuurlijk betrekking op het verenigingsleven in Nederland (waarom doen mensen vrijwilligerswerk?), maar ook op de hier gangbare omgangsvormen (hoe gedraag je jezelf als je voor het eerst bij mensen thuis komt?).

Figuur 6

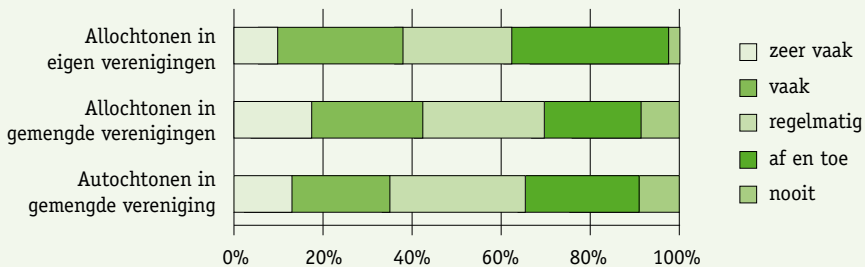
'Hoeveel bent u, door uw contacten via de club, te weten gekomen over de leefwijze, cultuur en gewoonten van autochtonen (c.q. allochtonen)?'

Via de sportbeoefening in gemengd verband leren de verschillende bevolkingsgroepen meer over elkaar dan via de sportdeelname in eigen kring, maar het is zeker niet zo dat alleen in gemengde verenigingen kennis wordt opgedaan van de Nederlandse samenleving (figuur 6). Ook in de eigen vereniging gebeurt dat, zij het in iets mindere mate dan bij de gemengde vereniging. Dat laat zich verklaren door te wijzen op het grotere aantal persoonlijke contacten tussen allochtonen en autochtonen in gemengde verenigingen (figuur 7).

Figuur 7

'Hoe vaak heeft u via de sport (persoonlijk contact) met autochtonen (c.q. allochtonen)?'

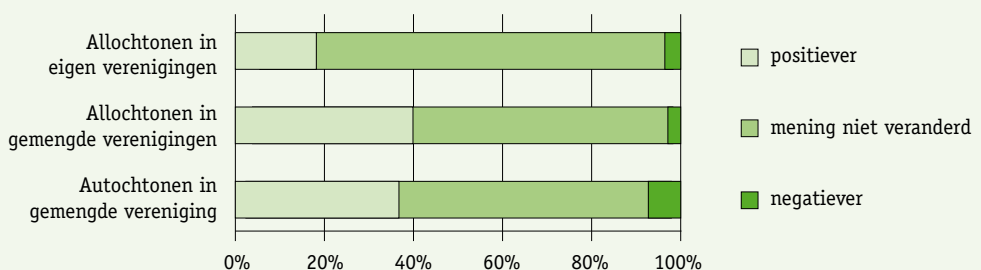

Toch zijn de verschillen wellicht kleiner dan verwacht. Uit de observaties kwam naar voren dat allochtonen in eigen verenigingen evengoed veel met elkaar praten over alledaagse dingen die in de samenleving spelen en elkaar soms ook uitleg geven over bepaalde aspecten van de hen omringende samenleving. Maatschappelijke en politieke kwesties die op televisie breed worden uitgemeten, kunnen gespreksstof zijn in alle kantines en kleedkamers.

Door de sportcontacten kan de beeldvorming tussen allochtonen en autochtonen over en weer veranderen. Bij het merendeel van de sporters is dat niet echt het geval, maar als er wel veranderingen optreden, en dat is toch bij twintig tot veertig procent van de autochtone en allochtonen sporters het geval, dan zijn dat bijna altijd veranderingen in positieve zin (figuur 8). In deze sfeer scoort de gemengde vereniging opnieuw beter dan de allochtone, maar in beide typen verenigingen is de balans duidelijk positief. In zijn dissertatieonderzoek komt ook Van der Meulen (2007) tot de conclusie dat sport allochtonen en autochtonen kan verbroederen.

Figuur 8

'Bent u, alles overziend, door uw contacten via de sport misschien positiever of negatiever gaan denken over autochtonen (c.q. allochtonen)?'

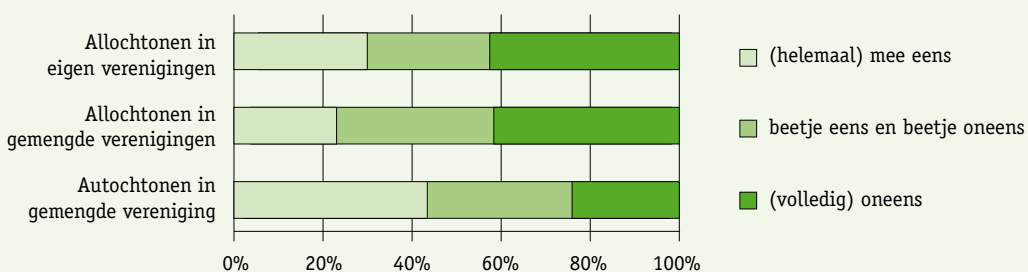

Vertrouwen

Als allochtone leden van gemengde en eigen verenigingen met elkaar worden vergeleken, is er een klein verschil waarneembaar in het vertrouwen dat beide categorieën allochtonen genereren in hun sociale netwerken (waarvan ook de sportverenigingen deel uit maken). De allochtonen die in eigen kring sporten, hebben een groter vertrouwen in de medemens (figuur 9). Dat is, gelet op de eerder beschreven bevindingen wellicht niet zo verrassend. Sociaal vertrouwen is het product is van sociale interactie. Omdat allochtonen die in eigen kring sporten meer en intensievere contacten onderhouden met andere leden van de club dan sporters die in een gemengde vereniging actief zijn, kan worden verondersteld dat in allochtone clubs ook meer sociaal vertrouwen wordt gegeneerd. Of daarbij sprake is van een meer gegeneraliseerd vertrouwen in de samenleving als geheel (ik help een ander, in de veronderstelling dat anderen er ook voor mij zijn als ik zelf hulp nodig heb), dan wel van een vertrouwen dat specifiek van karakter is, en vooral betrekking heeft op de eigen groep (ik help mijn vriend, buurman of collega, in de veronderstelling dat hij er ook voor mij is als ik zelf hulp nodig heb), is uit dit onderzoek niet echt duidelijk geworden. De onderzoeksresultaten wijzen namelijk niet allemaal in dezelfde richting.

Figuur 9

'De meeste mensen zijn te vertrouwen.'

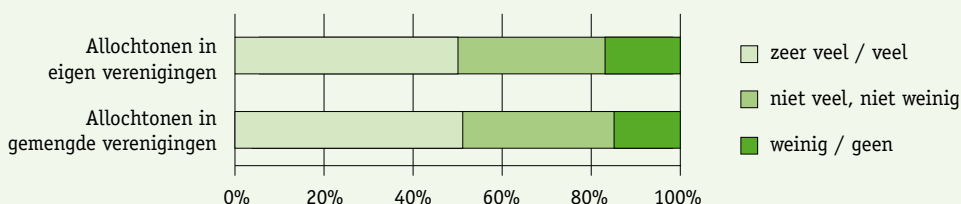

Isolement?

Breedveld & Van der Meulen (2002) toonden aan dat er een relatie bestaat tussen het sporten in verenigingsverband en het vertrouwen in de medemens. Verenigingssporters bleken significant meer maatschappelijk vertrouwen te hebben (70%) dan andere sporters (55%) en niet-sporters (52%). Die relatie is in deze studie niet opnieuw onderzocht. Het onderzoek beperkt zich immers tot (met name allochtone) verenigingssporters, en probeert inzichtelijk te maken hoe zij de sportclub benutten om sociaal kapitaal op te bouwen. De verschillen in maatschappelijk vertrouwen die zijn waargenomen tussen allochtone sporters in eigen en gemengde verenigingen, lijken verband te houden met het type vereniging, maar de uitspraken daarover kunnen niet al te stellig worden geformuleerd. Verondersteld kan worden dat ervaringen en contacten buiten de sport in dit perspectief van veel grotere betekenis zijn en dat deze op hun beurt ook bepalend zijn voor de keuze om apart dan wel gemengd te sporten. De causaliteit is moeilijk aantoonbaar, maar wel aannemelijk. Want wanneer bijvoorbeeld wordt gekeken naar het opleidingsniveau, de inkomenssituatie, of de woon- en werkomgeving van de allochtonen die in gemengde en aparte clubs sporten, dan valt op dat in die sfeer betrekkelijk kleine verschillen zijn. Allochtonen die in aparte clubs sporten, zijn gemiddeld genomen niet minder hoog opgeleid en verdienen ook niet minder. Ze wonen niet vaker in achterstandswijken met veel allochtonen (figuur 10) en hebben via hun werk ook niet minder contacten met autochtonen (figuur 11).

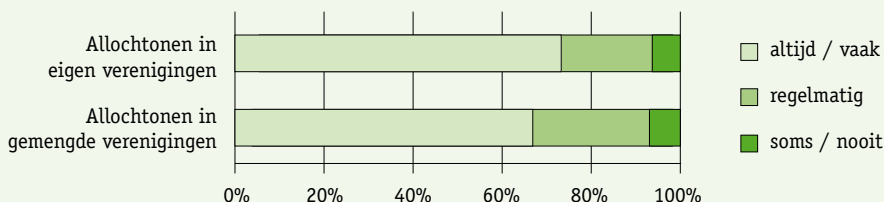
Figuur 10

'Wonen er in uw woonomgeving veel autochtonen?'

Figuur 11

'Hoe vaak heeft u in uw (huidige of laatste) werk of studie met autochtonen te maken (gehad)?'

Er lijkt, anders dan vaak wordt gedacht, geen sprake van te zijn dat allochtonen die kiezen voor eigen organisatieverbanden in een groter maatschappelijk isolement verkeren dan allochtonen die participeren in gemengde organisaties. Het bestaan van allochtone clubs is dan ook geen uiting van een maatschappelijk isolement. Dit soort verenigingen lijkt eerder een mogelijkheid te bieden om (even) aan de dominante cultuur te ontsnappen.

Ideaal?

Het valt overigens op dat allochtone verenigingen qua samenstelling vaak zeer gemengd zijn. Een Marokkaanse, Turkse, Surinaamse of Antilliaanse vereniging is zelden homogeen van samenstelling. Echter, in het scala van etnische diversiteit ontbreken de autochtone Nederlanders (vrijwel) geheel. In reguliere (gemengde) verenigingen daarentegen valt op dat de patronen, waar mogelijkheden voor onderscheiding ontstaan (indeling kleedkamers, samenstelling teams, verdeling over de auto's bij het vervoer naar uitwedstrijden, etc), snel langs etnische lijnen lopen (allochtonen versus autochtonen). De verschillende opgenomen verenigingsportretten spreken boekdelen.

Het door velen gekoesterde ideaal van gemengd sporten blijkt in de praktijk niet altijd haalbaar. Waar autochtonen en allochtonen elkaar ontmoeten, is ook een reële kans op misverstand en onbegrip, wantrouwen en discriminatie. Menging gaat nog wel eens gepaard met subtiele processen van in- en uitsluiting. En dan kan de keuze voor een eigen vereniging niet verrassend genoemd worden.

5.6 Conclusie en discussie

Het is goed om aan het slot van een artikel terug te keren naar de leidende vragen die in het begin werden geformuleerd en de gevonden antwoorden daarop te recapitulieren.

Wat is de betekenis van de sport voor de integratie van allochtonen in de Nederlandse samenleving? Hoe staat het met de participatie en de integratie van allochtonen in en door sport? En hoe moet in dit verband het sporten in allochtone, respectievelijk reguliere etnische gemengde clubs worden beoordeeld?

In het voorgaande is naar voren gekomen dat allochtonen (nog altijd) beduidend minder aan sport doen dan autochtonen. De achterstand die allochtone bevolkingsgroepen in dit opzicht hebben, varieert. Zoals ook de sportvoorkeuren of -profielen van verschillende bevolkingsgroepen variëren. Omdat allochtonen gemiddeld genomen minder sporten, profiteren zij ook minder van de meerwaarde die sport kan hebben op het vlak van welzijn en gezondheid. Er zijn tal van aanwijzingen dat deelname aan georganiseerde sport bevorderlijk is voor de maatschappelijke integratie van allochtone sporters.

De invloed van het verenigingslidmaatschap is moeilijk te isoleren van andere maatschappelijke invloeden en voor zover er wel een relatie kan worden gelegd, is de causaliteit daarbinnen niet goed te bewijzen. Dat betekent dat het niet makkelijk is om de betekenis van de sportvereniging voor de maatschappelijke integratie van haar leden aan te tonen. Toch kunnen daarover op basis van het gerapporteerde onderzoek wel uitspraken worden gedaan. Een nauwgezette registratie, beschrijving en interpretatie van de sociale processen die zich binnen verenigingen afspelen in combinatie met een analyse van kwantitatieve gegevens uit een flankerende grootschalige enquête, maakt aannemelijk dat sportverenigingen een belangrijke functie vervullen in de multiculturele samenleving. Het onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat sportverenigingen een context vormen waarbinnen sociale netwerken ontstaan, normen van wederkerigheid tot ontwikkeling komen en sociaal vertrouwen wordt gegenereerd. In sportverenigingen doen mensen veel kennis, vaardigheden en contacten op die ook buiten de sport van pas komen. Als zodanig fungeren verenigingen voor autochtonen en allochtonen als broedplaatsen voor sociaal kapitaal. En voorzover de beeldvorming tussen autochtonen en allochtonen over en weer verandert, is dat bijna altijd in positieve zin.

De aard van de verenigingen (eigen c.q. gemengd) is relevant voor de functies die zij vervullen voor hun leden, maar de waargenomen verschillen zijn gradueel. Zowel in eigen verenigingen van allochtonen als in clubs waar allochtonen en autochtonen gemengd sporten, vergaren de leden sociaal kapitaal. De veronderstelling dat allochtonen in eigen verenigingen *bonding* sociaal kapitaal opbouwen en in gemengde verenigingen *bridging* sociaal kapitaal, dient te worden genuanceerd. Er zijn weliswaar accentverschillen, maar in beide typen verenigingen worden beide soorten sociaal kapitaal verworven.

Hoewel er, vanuit het perspectief van de multiculturele samenleving, een voorkeur kan zijn voor *bridging* boven *bonding*, is het niet wenselijk om dat (bijvoorbeeld in het sportbeleid) te vertalen in een eenzijdige voorkeur voor gemengde verenigingen. De praktijk wijst enerzijds uit dat gemengd sporten niet uitsluitend resulteert in *bridging* maar ook tot meer *bonding* leidt. Illustratief hiervoor zijn de verenigingsminiaturen in deze bundel waarin bijvoorbeeld naar voren komt dat de autochtone en allochtone leden van een gemengde club zich van elkaar afzonderen bij het vervoer naar uitwedstrijden en het omkleden voor trainingen. Anderzijds blijkt uit diezelfde praktijk dat bij sporten in eigen kring naast *bonding* ook *bridging* aan de orde is. De in de figuren 4 en 8 weergegeven enquêteresultaten getuigen hiervan.

Het organiseren van diversiteit in de sport is niet eenvoudig en bij elk model kunnen kanttekeningen worden geplaatst. Juist in relatief homogene sportgroepen waarin mensen zich behalve door sport ook op andere wijze met elkaar verbonden voelen (achtergronden, interesses) is de sociale meerwaarde het grootst. Maar juist daar, zo waarschuwde Elling (2007), ligt ook het gevaar van uitsluiting op de loer, want in- en uitsluiting gaan vaak hand in hand.

Los hiervan dringen zich twee vragen op. Ten eerste: is in de (vrijblijvende) sfeer van de vrije tijd het aspect van *bonding* eigenlijk niet van veel groter belang dan dat van *bridging*? Maatschappelijke integratie is voor sporters geen motief om zich aan te sluiten bij een vereniging. Als naar motieven wordt gevraagd, wijzen sporters op lichamelijke ontspanning, sociale contacten, sportieve prestaties, conditie, fitheid e.d. Dat het verenigingslidmaatschap kan bijdragen aan maatschappelijke integratie is een prettige bijkomstigheid, een onbedoeld maar positief neveneffect. In het verlengde hiervan kan worden verondersteld dat bonding vooraf gaat aan, en in zekere zin een voorwaarde is voor *bridging*. Ten tweede: resulteert een eenzijdige nadruk op *bridging* in deze sfeer niet alleen maar tot meer *bonding*? Verondersteld kan worden dat de integratie van alloctonen en autoctonen zich, zeker in de vrijetijdssfeer, niet of nauwelijks laat forceren. Als verschillen in cultuur en achtergrond van de betrokken bevolkingsgroepen worden genegeerd, zijn de cultuur- en gedragspatronen van de autochtone meerderheid al gauw dominant. Dat kan leiden tot een sterke druk tot assimilatie, maar ook tot segregatie.

Noten

- ¹ Deze bijdrage is een gecombineerde en geactualiseerde bewerking van verschillende eerder verschenen publicaties en presentaties, met name Janssens (1999), Verweel, Janssens & Roques (2005), Janssens & Elling (2005), Janssens & Houtepen (2007).
- ² Meer over verschillen in populariteit tussen uiteenlopende takken van sport in verschillende landen in: Van Bottenburg (1994).
- ³ In deze bijdrage wordt kort stilgestaan bij de meest opvallende verschillen in sportprofielen. Niet alle takken van sport kunnen daarbij aan de orde komen c.q. evenveel aandacht krijgen. Bijvoorbeeld aan het onder alloctonen relatief populaire dammen, wordt hier voorbijgegaan.
- ⁴ Een ander sprekend voorbeeld van deze soms sterk verschillende benaderingen van dezelfde sport kan gevonden worden in de sportvisserij. Hoewel het onder autochtone vissers gebruikelijk is om de vangst terug te zetten, vissen alloctonen (ook) voor de consumptie. Het is bekend dat dit in visverenigingen nog wel eens tot onbegrip leidt.
- ⁵ De professionalisering in de atletiek heeft in Nederland overigens ook geleid tot een zichtbare verkleuring van het deelnemersveld bij wegwedstrijden. Hierbij gaat het meestal echter om deelname van buitenlandse atleten (lopers uit Oost-Afrikaanse landen die op uitnodiging en met startgeld aan de meet verschijnen).
- ⁶ In 2005 is het aantal allochtone clubs voor het laatst geteld. Toen werden er door het Mulier Instituut in samenwerking met verenigingsondersteuners van de KNVB nog 102 gevonden en bleek ook dat het aantal in 1999 waarschijnlijk iets te laag was ingeschat.
- ⁷ De bevindingen uit het onderzoek worden heel bewust in voorzichtige termen geformuleerd. Omdat de KNVB de etnische achtergronden van haar aangesloten leden niet registreert, moet worden afgegaan op de eigen namen van de personen. De betrouwbaarheid van de inventarisatie is daardoor niet optimaal.
- ⁸ Deze methode is gebaseerd op het werk van de antropoloog Lewis (1962) die eind jaren '50, begin jaren '60 van de vorige eeuw, op basis van zijn observaties en vraaggesprekken *typical days* ge(re)construeerd heeft uit het leven van Mexicaanse immigrantenfamilies en zo ondermeer de *culture of poverty* inzichtelijk heeft weten te maken.

Literatuur

- Bottenburg, M. van. (1994).** *Verborgen competitie. Over de uiteenlopende populariteit van sporten.* Amsterdam: Bert Bakker.
- Bottenburg, M. van (2003).** 'Als korfbal in Amerika was ontstaan'. In F. Troost (red.) "*...en maakte een reis naar Zweden: negen beschouwingen bij 100 jaar korfbal*". Bunnik: KNKV.
- Bourdieu, P. (1984).** *A social critique of the judgement of taste.* Cambridge MA.: Harvard University Press.
- Breedveld, K. & Meulen, R. van der (2003).** 'Vertrouwen in de sport. Een empirische analyse van de relatie tussen sportdeelname en sociaal kapitaal'. *Vrijtijdsstudies* (20), 2, 37-49.
- Coleman, J.S., (1990).** *The Foundations of Social Theory.* Cambridge MA: Belknap.
- Cronin, M. & Mayall, D. (red.) (1998).** *Sporting Nationalism: Identity, Ethnicity, Immigration and Assimilation.* London: Frank Cass.
- Duyvendak, J.W. et al. (1998).** *Integratie door sport? Een onderzoek naar gemengde en ongemengde sportbeoefening door allochtonen en autochtonen.* Rotterdam: Bestuursdienst/Sociale vernieuwing.
- Elling, A. (2002).** 'Ze zijn er (niet) voor gebouwd'. *In- en uitsluiting in de sport naar sekse en etniciteit.* Nieuwegein/Den Bosch: Arko Sports Media/Mulier Instituut.
- Elling, A. & Claringbould, I. (2004).** 'In- en uitsluitingsmechanismen in de sport: Wie kan, mag en wil er (niet) bijhoren?' In R. Kunnen (red.). *Sport in beweging. Transformatie, betekenis en kwaliteit* (pp. 45-60). Nieuwegein/Den Bosch: Arko Sports Media/Mulier Instituut.
- Elling, A. (2007).** *Het voordeel van thuis spelen. Sociale betekenissen en in- en uitsluitingsmechanismen in sportloopbanen.* Nieuwegein/Den Bosch, Arko Sports Media/Mulier Instituut.
- Frelrier, M. & Breedveld K. (2008).** *Meedoen allochtone jeugd door sport. Tussenmeting 2008.* 's-Hertogenbosch: Mulier Instituut.
- Hargreaves, J. (1986).** *Sport, Power and Culture.* Cambridge: Cambridge UP.
- Janssens, J. (1999).** *Etnische tweedeling in de sport.* 's-Hertogenbosch/Arnhem: Diopter/NOC*NSF.
- Janssens, J. & Elling, A. (2005).** Sterk. Nieuwe sporten, nieuwe helden en de populariteit van de panna. In I. Hoving, H. Dibbets & M. Schover (red.) *Veranderingen van het alledaagse 1950-2000* (pp. 131-164). Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Janssens, J. (2007).** 'Er wordt wel eens wat gefluisterd'. In A. Elling, K. Breedveld & R. van der Meulen (red.). *Sport in het kort. Het Nationaal Sport Onderzoek* (pp. 40-41). 's-Hertogenbosch/Nieuwegein: Mulier Instituut/Arko Sports Media.
- Janssens, J. & Houtepen, S. (2007).** Autochtonen versus allochtonen: Spanningen op het voetbalveld. *Congres Sport, betekenis en beleving.* Utrecht, 3-4 juli.
- Jong, F. de (1989).** *Allochtonen en sport in eigen kring. Integratie of isolatie? Een verkennende studie naar de effecten van het sporten van allochtonen in eigen kring en naar de functies van organisaties van allochtonen in de sport.* Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, UvA.
- Kamphuis, C. & Dool, R. van den (2008).** Sportdeelname. In K. Breedveld, C. Kamphuis & A. Tiessen-Raaphorst (red.) *Rapportage sport 2008* (pp. 74-100). Den Haag/Den Bosch: SCP/Mulier Instituut.
- Lewis, O. (1962).** *Five Families; Mexican Case Studies in the Culture of Poverty.* New York: John Wiley & Sons.
- Lin, N. (2001).** *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Meulen, R. van der (2007).** *Brug over woelig water; Lidmaatschap van verenigingen, vriendschappen, kennissenkringen en veralgemeend vertrouwen.* Amsterdam: Thela Tesis.
- Miermans, C. (1955).** *Voetbal in Nederland. Maatschappelijke en sportieve aspecten.* Assen: Van Gorcum.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (2005).** *Tijd voor sport - Bewegen, Meedoen, Presteren.* Den Haag: Ministerie van VWS.

- Putnam, R. (2000).** *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Ramsahai, S. (2008).** *Thuiswedstrijd in een vreemd land*. Oisterwijk: BOXPress.
- RMO (2005).** *Eenheid, verscheidenheid en binding. Over concentratie en integratie van minderheden in Nederland*, Advies 35. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Theeboom, M. (2001).** *Vechtsporten en kinderen*. Arnhem: NOC*NSF.
- Tweede Kamer (2004).** *Onderzoek integratiebeleid; Bruggen bouwen*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Verweel, P., Janssens, J. & Roques, C. (2005).** Kleurrijke zuilen. Over de ontwikkeling van sociaal kapitaal door allochtonen in eigen en gemengde sportverenigingen. In *Vrijtijdsstudies* (23) 4, 7-23.
- Verweel, P. (2007).** *Respect in en door sport*. Amsterdam: SWP.
- Wisse, E. (2009).** The Development of Capoeira as a Western Lifestyle Sport. Congress-paper ISSA 2009, *Sport: Passion, Practice & Profit*. Utrecht.